

Aanzet tot een politieke economie van de familie ; vrouwen, werk en industrieel kapitalisme¹

H. Safa

De 'politieke economie' is, globaal omschreven, een meer radicale stroming in de economie, die tracht te komen tot een analyse van 'de fundamentele instellingen van het kapitalisme en hun algemene invloed op de sociale organisatie; de aard van sociale klassen en hun relatie tot macht en tot de structuur van de produktie; en... het proces van sociale verandering in relatie tot de technologie en het politieke bewustzijn in de loop van de historische ontwikkeling' (Gintis en Pochoda, 1973: 43). Het gaat hier dus meer dan bij de orthodoxe economie om de politieke- of machtsrelaties die tot stand worden gebracht door economische instellingen. Deze denkwijze van de politieke economie is aangewend om de machteloosheid van onderdrukte groepen te verklaren, zoals de arme stedelijke bevolking van ghetto's en *shantytowns*, de gekoloniseerde volken en uitgebuite raciale en ethnische groepen; hun machteloosheid wordt verklaard uit hun gebrek aan zeggenschap over de economische instellingen.

De oriëntatie van de politieke economie is ook gebruikt bij de bestudering van de maatschappelijke problemen van vrouwen, o.a. door Benston (1969), maar er is tot nog toe geen stelselmatige poging gedaan om te komen tot een politieke economie van de familie. Het lijkt mij dat zo'n analyse zou kunnen beginnen met een onderzoek naar de achteruitgang van de familie als produktie-eenheid onder het kapitalisme en naar de veranderende verhoudingen tussen familieleden die het gevolg zijn van de scherpe breuk tussen het particuliere domein van de familie en het openbare domein van arbeid en produktie. Dit artikel staat in het teken van dit algemene probleem, maar zal zich in de analyse beperken tot de veranderende status van vrouwen in de familie toen zij als loontrekkers werden ingelijfd bij het kapitalistisch arbeidspotentieel en hun functies als leden van de familiale produktie-eenheid verloren. Ik zal proberen om de ervaringen in ontwikkelde industriële maatschappijen op dit punt te vergelijken met die in gebieden van de Derde Wereld, in het bijzonder Latijns Amerika.

In de meeste maatschappijen is deze verandering in de familie veroorzaakt door de opkomst van industrieel kapitalisme op grote schaal en de achter-

uitgang van de landbouw als belangrijke produktie-activiteit van de familie, m.a.w. door de overgang van een agrarische naar een urbane, industriële samenleving. De goederenproduktie, niet alleen van landbouwprodukten maar ook van ambachtsprodukten en diensten, wordt verplaatst van het huis naar de fabriek, het kantoor of een andere gecentraliseerde werkplaats, terwijl het overgrote deel van de mannelijke bevolking loontrekkers wordt en geheel afhankelijk raakt van de verkoop van hun arbeid.

Sommige vrouwen werden ook loontrekkers en via het veranderende patroon van hun deelname aan de arbeid kunnen we de macro-economische veranderingen in de maatschappij verbinden met veranderingen in de familiestructuur en de familiebetrekkingen. In de meeste pre-industriële maatschappijen, waar vrouwen een actieve rol speelden in het produktieproces, in de landbouw, de nijverheid, de handel, enz., lijken de vrouwen een aanzienlijke economische onafhankelijkheid te hebben genoten en daardoor ook macht te hebben gehad binnen de familie. De vrouw was niet totaal afhankelijk van een man om haar of haar kinderen te onderhouden. De familie funktioneerde daarentegen als een economische eenheid en zowel de arbeid als de opbrengsten werden door alle leden gedeeld. Toen de lonen steeds belangrijker werden als de voornaamste bron van inkomen, namen de mannelijke hoofden van huishoudens de eerste verantwoordelijkheid op zich voor het onderhoud van de familie, terwijl de vrouwen en kinderen voornamelijk arbeidsreserve werden, waarop in tijden van nood of met het oog op hoogst gespecialiseerde taken een beroep werd gedaan. Toen zowel als nu werd dit overnemen van de verantwoordelijkheid vaak gebruikt als rechtvaardiging van het feit dat vrouwen de slechtste banen kregen toegeschoven, werden achtergesteld bij de verdeling van beschikbare banen en minder verdienden dan mannen, terwijl in vele gevallen de lonen van mannen te laag waren om voor een hele familie te kunnen zorgen.

De opkomst van de goederenproduktie buiten het huishouden bracht dus een totaal nieuwe arbeidsverdeling tot stand, zowel binnen de familie als binnen de samenleving als geheel. Naarmate de familie minder het karakter behield van de produktie-eenheid, werden de vrouwen teruggedrongen naar een ondergeschikte status als huisvrouwen, afhankelijk van het loon van een man en, tenzij zij zelf werkten, beroofd van de mogelijkheid om zelfstandig inkomsten te verwerven. Zoals verscheidene feministische auteurs hebben opgemerkt (Benston 1969, Dalla Costa 1972, Larguia 1973) blijven huisvrouwen een wezenlijke rol spelen in het voortbestaan van het kapitalistische systeem, daar zij in de eerste plaats verantwoordelijk zijn voor het onderhoud en de reproductie van de arbeidersbevolking door het kleden, voeden en op andere manieren zeker stellen van het bestaan van de leden van de familie. Daar deze arbeid echter niet wordt betaald en geen ruilwaarde heeft in kapitalistische maatschappijen, ontbreekt het haar aan het

aanzien dat gepaard gaat met de produktie voor de markt. Vrouwen kunnen nog steeds een aanzienlijk gezag uitoefenen in het huishouden, maar dit domein is niet meer zo belangrijk als in de tijd dat de familie een produktie-eenheid was. Met de opkomst van de kapitalistische produktie op grote schaal werd de familie verwezen naar het terrein van het 'privé leven', waar werd gezorgd voor de persoonlijke noden van de familieleden, terwijl alle macht werd overgebracht naar het openbare leven waar de man overheerste (zie Zaretsky 1974). De produktieve rol van de vrouw als arbeidskracht werd gekleineerd, terwijl haar reproductieve rol als echtgenote en moeder opgehemeld werd; door haar reproductieve rol te benadrukken bleef zij een funktie houden in de kapitalistische maatschappij en kon zij niet in één klasse worden ondergebracht met de massa werkloze mannen. Om de ideologie dat de plaats van de vrouw thuis is te versterken, werd de huisvrouw afgeschilderd als een nuttig, maar niet-produktief lid van de samenleving, bevrijd van de zware verantwoordelijkheden en de arbeid die mannen op hun schouders hadden. Zoals we echter zullen zien is dit beeld grotendeels een projectie van waarden uit de middenklasse, omdat vrouwen uit de proletarische klasse niet met werken zijn gestopt; zij ruilden alleen maar de ene vorm van zware handarbeid binnen het huishouden tegen de andere in de werkplaats, de fabriek of, het meest belangrijk, de huishoudelijke dienst.

Een uitmuntende studie van werkende vrouwen in het 19e eeuwse Europa door Joan Scott en Louise Tilly toont aan dat de meeste werkende vrouwen jong waren, ongetrouwde dochters van arbeiders- en boerenfamilies, die werk vonden als dienstbode en in de nieuwe kleding- en textielindustrieën waarbij veel thuis werd gedaan als stukwerk. Deze arbeidsrollen konden omschreven blijven worden in het kader van de familie-economie, waarbij alle lonen als noodzakelijke bijdragen waren bestemd voor het onderhouden van de familie-eenheid. In de klassen van (keuter-)boeren en stedelijke arbeiders werden dus vrouwelijke en economische taken nooit gezien als onverenigbaar en had het werk buitenshuis tenminste in het begin, precies dezelfde betekenis als de deelname aan een familiale produktie-eenheid. Het lijkt grotendeels een burgerlijk, Victoriaans idee te zijn dat de plaats van de vrouw thuis is en het vooroordeel tegen vrouwenarbeid in de midden- en topklassen begon eerst af te nemen toen er nieuwe arbeidsmogelijkheden kwamen voor geschoolde vrouwen in het onderwijs, in de verpleging, op kantoor, in de winkel enzovoort. We merken dus een uitgesproken *klasse*-verschil op met betrekking tot het patroon van deelname van vrouwen aan de beroepsuitoefening in ontwikkelde industriële maatschappijen; een groot aantal vrouwen uit de klassen van (keuter-)boeren en arbeiders werkten tijdens de eerste stadia van de industrialisatie, vooral in huishoudelijke dienst

en in de kleding- en textielindustrie, en in de Verenigde Staten ook in tabaks- en schoenfabrieken en in levensmiddelenbedrijven (Smuts 1971: 33).² Vrouwen uit de middenklasse begonnen echter pas deel uit te maken van de beroepsbevolking toen er mogelijkheden kwamen die overeenstemden met hun status, zodat de gangbare veronderstelling dat de mogelijkheden voor werkende vrouwen geleidelijk zijn toegenomen voornamelijk een projectie is van ervaringen in de middenklasse.

In feite zijn banen in de fabriek voor vrouwen afgenomen of ten hoogste gelijk gebleven. Smuts (1971: 33) beweert dat op dit moment eenzelfde aandeel Amerikaanse vrouwen in fabrieken is tewerk gesteld als in 1890. Dit is grotendeels toe te schrijven aan het feit dat vrouwen geconcentreerd zijn in arbeidsintensieve productie van lichte niet-duurzame goederen, die geleden heeft van de concurrentie met kapitaalsintensieve zware industrie, waar vooral mannen werken. Net als in West Europa werkten alleen jonge, ongerouwde vrouwen tijdens het eerste stadium van het industriële kapitalisme, met uitzondering van zwarte vrouwen en geïmmigreerde vrouwen, die dikwijls gedwongen waren om te werken om hun families in leven te houden, zelfs na hun huwelijk. Net als in Europa was de huishoudelijke dienst de belangrijkste werkverschaffer en waren de meeste werkende vrouwen dochters van stedelijke handarbeiders, hoewel boerendochters ook in groten getale naar de stad trokken op zoek naar werk. De grote toename van het percentage vrouwen in de beroepsbevolking in de V.S. sinds 1890 is voornamelijk toe te schrijven aan de enorme toename van werkende gehuwde vrouwen (van ongeveer 5 % in 1890 tot één derde van de vrouwelijke beroepsbevolking nu), en aan de toenemende tewerkstelling van vrouwen uit de midden- en topklassen, vooral in administratieve, technische en academische beroepen.

Hoe ligt de vergelijking tussen deze ontwikkelingen van vrouwenarbeid in ontwikkelde industriële maatschappijen met gegevens uit de ontwikkelingsgebieden, waar de industrialisatie veel later begon en industriële productie in vele gevallen nog steeds niet de overheersende vorm van economische activiteit is? Een omvattend onderzoek naar 38 landen op verschillende niveau's van economische ontwikkeling (grotendeels gemeten in termen van industrialisatie), ontwikkelde industriële maatschappijen daarbij ingesloten, gaf aan dat er geen algemene relatie bestaat tussen deze niveau's en de deelname van vrouwen aan de beroepsbevolking (Collver en Langlois, 1962). De algemene veronderstelling dat industrialisatie dus noodzakelijkerwijze leidt tot toenemende werkgelegenheid voor vrouwen lijkt wederom beperkt te zijn tot de geschoolde middenklasse. Gedeeltelijk kunnen de hogere participatiegraden voor vrouwen in minder geïndustrialiseerde landen verklaard worden door het grote percentage vrouwen dat als dienstboden werkt, een

verschijnsel dat een treffende gelijkenis biedt met de vroegere stadia van industrialisatie in ontwikkelde industriële maatschappijen. In Mexico bijvoorbeeld, werkt bijna één-vijfde van de economisch actieve vrouwelijke bevolking in huishoudelijke diensten, ondanks dat dit land een van de hoogste graden van industrialisatie in Latijns Amerika heeft (Elu, 1974).

In feite toont het internationale onderzoek geen merkbare toename aan in het aandeel van vrouwen, werkzaam in fabrieken, als resultaat van industrialisatie (Collver en Langlois, 1974). Verreweg het merendeel van de vrouwen uit de klassen van (keuter-)boeren en stedelijke arbeiders in de Derde Wereld verhuizen daarentegen uit de agrarische sector naar slecht betaalde, ongeschoolde banen in het huishouden, de kleinhandel, kantoorwerkzaamheden op laag niveau en andere dienstverlenende werkzaamheden. In Brazilië bijvoorbeeld, is het percentage vrouwen in de primaire sector (vooral landbouw) gedaald van 46.8 % in 1940 tot 20.7 % in 1970, maar de meeste vrouwen zijn opgenomen in de tertiaire sector (meestal dienstverlenende bedrijven), die een toename te zien gaf van 42.6 % in 1940 tot 68.8 % in 1970 (Censo Demografico 1970: XXIX). Zoals het internationale onderzoek uitwees is het totale percentage vrouwen dat werkt in de secundaire of industriële sector vrijwel stationair gebleven, in Brazilië iets meer dan 10 %, evenals het totale niveau van de vrouwelijke beroepsbevolking, dat slechts op 18.4 % stond in 1970 (ibid.). In Peru nam de verhouding van alle vrouwen in de beroepsbevolking zelfs af van 27.9 % in 1940 tot 13.6 % in 1961, waarbij de sterkste achteruitgang was in de landbouw, industrie en handel (Chaplin 1971: 226).

Het patroon van de industriële ontwikkeling in Latijns Amerika heeft daar nog minder gunstig gewerkt met betrekking tot de tewerkstelling van vrouwen dan in de ontwikkelde industriële maatschappijen. Het toppunt van vrouwenarbeid in fabrieken in Europa en de Verenigde Staten was tijdens de vroege stadia van industrialisatie, toen vrouwen gebruikt konden worden als goedkope arbeidskrachten voor arbeidsintensieve industrieën zoals de kleding- en textielindustrie. Hetzelfde patroon is duidelijk in de beginstadia van deze industrieën in Latijns Amerika, maar bleef alleen maar voortbestaan in gebieden waar mannen andere werkgelegenheid hadden (Kermetsis 1974: 6). Het overstelpende aanbod van goedkope arbeid in Latijns Amerika dwong mannen tot deze slecht betaalde banen, daar zij geen andere mogelijkheden hadden zoals in de ontwikkelde industriële maatschappijen. Bovendien veroorzaakte de kapitaalsintensieve technologie een teruggang van de totale arbeidsbevolking, maar vooral onder vrouwen. De overgang naar een kapitaalsintensieve technologie vond in Latijns Amerika sneller plaats, daar een groot deel van de industrie in vreemde handen was en de meer voortgeschreden technologie, die reeds in het westen was

ontwikkeld, geïmporteerd kon worden (ibid.). Industrieën als de kleding- en textielindustrie, die traditioneel grote aantallen vrouwen in dienst hadden, zijn ook achteruitgegaan vanwege de concurrentie met vreemde invoerproducten zoals synthetisch materiaal, en, in een eerdere periode, vanwege de invoer van katoentjes uit Engeland, en eisen dikwijls overheidssteun in de vorm van tarieven en subsidies om te kunnen blijven bestaan (Elu 1974). Dus ook de traditionele gebieden waarop vrouwen tewerk werden gesteld zijn minder geworden. Tegelijkertijd heeft de beschermende wetgeving, die zogenaamd ontworpen is om vrouwen die werkzaam zijn in de industrie te steunen, zich in feite tegen hen gekeerd, daar werkgevers er de voorkeur aan geven mannen in dienst te nemen, zonder al die kostbare bepalingen (ibid.: 10). Ook de vakbonden zijn ter verantwoording geroepen in verband met de achteruitgang van het aantal vrouwelijke industriële arbeiders, vooral in Mexico waar de vakbonden betrekkelijk machtig zijn (ibid. 18).

Toen de werkgelegenheid in de industrie voor vrouwen terugliep in de ontwikkelde industriële maatschappijen, waren sommige vrouwen uit de arbeidersklasse in staat om over te gaan op nieuwe banen op het gebied van kantoorwerk en winkelbediening en ook onderwijs; een eerste weg tot opwaartse mobiliteit voor vele meisjes uit de arbeidersklasse. Ook de uitbreiding van openbaar onderwijs in de Verenigde Staten zorgde voor een grotere toegankelijkheid van deze banen op hoger niveau voor leden van de arbeidersklasse. Op dit gebied is er ook sprake van enige nieuwe werkgelegenheid voor vrouwen in Latijns Amerika en een toenemend aantal vrouwen uit de Latijns Amerikaanse midden- en topklassen gaat buitenshuis werken, in academische beroepen en ook in kantoorwerk en in de handel (zie Chaney 1973; Kinzer 1973). Een belangrijke bron voor vrouwelijke werkgelegenheid is de overheidsbureaucratie, die zich enorm heeft uitgebreid in alle Derde Wereld landen; in Puerto Rico bijvoorbeeld, is bijna de helft van al het overheidspersoneel (46 %) vrouwelijk (Pico en Quintero 1974: 4). De meeste vrouwen met een academisch beroep worden echter gerecruteerd uit de geschoolde elite (Kinzer 1973: 179), zodat de nieuwe arbeidsmogelijkheden voor geschoolde vrouwen ertoe bijdragen dat een reeds rigide klassestructuur wordt voortgezet. Eén van de redenen waarom academische vrouwen in Latijns Amerika het gemakkelijker hebben bij het nastreven van een volledige loopbaan is, dat huishoudelijk personeel nog steeds goedkoop en talrijk is (Kinzer 1973). Het merendeel van de werkende vrouwen is ongeletterd en werkt in ongeschoolde, slecht betaalde diensten, waarin geen mogelijkheden voor een opwaartse mobiliteit geboden worden.

Industrialisatie en modernisering heeft er dus weinig aan bijgedragen de status van vrouwen uit de arbeidersklasse te verhogen en is in de eerste plaats profijtelijk geweest voor een kleine groep vrouwen uit de midden- en topklassen, die, evenals in de ontwikkelde industriële maatschappijen, de

noodzakelijke kwalificaties bezaten voor de nieuw geschapen banen. Deze banen schijnen zelfs nog minder toegankelijk te zijn geweest voor vrouwen uit de arbeidersklasse in Latijns Amerika, als gevolg van een rigide klassestructuur, lagere niveau's van geletterdheid en de betrekkelijke kleine omvang van de moderne sector in Latijns Amerikaanse landen, die grotendeels wordt gecontroleerd door vreemde corporaties. Voor deze bedrijven was er geen stimulans om het aantal banen uit te breiden of de lonen te verhogen, daar zij niet afhingen van een plaatselijke markt voor de afzet van hun produkten. De lonen zijn nog steeds zo laag voor vele mannen, dat vrouwen gedwongen worden om aanvullende bronnen van inkomsten te zoeken in slecht betaalde, marginale arbeid, of op het platteland, om voor hun families te zorgen met behulp van armoedige stukjes grond (zie Deere, 1975). Er is meer onderzoek nodig om in te kunnen zien hoe dit in relatie staat tot veranderende familiebetrekkingen en een veranderende familiestructuur. Zoals ik in een ander artikel heb gesuggereerd (Safa 1975) lijkt het erop alsof het aantal door vrouwen bestuurde huishoudens in de arbeidersklasse toeneemt naarmate het voor mannen moeilijker wordt om hun rol te spelen van kostwinners, waarbij zij de vrouwen achterlaten met de volledige verantwoordelijkheid voor de ondersteuning en zorg voor hun families.

Dit patroon van deelname aan de beroepsbevolking, dat niet erg gunstig is voor vrouwen noch voor de arbeidersklasse in het algemeen, is zeer gunstig voor het behoud van een kapitalistisch industrieel stelsel. Het schept een enorme arbeidsreserve bij het proletariaat, hetgeen de lonen laag houdt, terwijl er tegelijkertijd nieuwe banen worden gecreëerd voor de élite, om hen nauwer te binden aan het bestaande systeem. Om Geertz (1963) te parafaseren: er wordt niet afgerekend met de bestaande ongelijkheden tussen klassen; deze worden alleen maar gemoderniseerd.

Noten

1 Deze paper werd voorgedragen op het 34ste congres van de *Society for Applied Anthropology*, dat werd gehouden in Amsterdam op 20, 21 en 22 maart 1975. De tekst is vertaald door Lodewijk Brunt. De vertaler wijst erop, dat het uit de originele tekst dikwijls niet was op te maken in hoeverre de schrijfster met 'family' doelde op het 'gezin', dan wel een of andere vorm van 'groot-familie' op het oog had. Om mogelijke misverstanden te vermijden is de term 'family' daarom steeds vertaald als 'familie'. Uit de context kan de lezer(es) soms wel opmaken, wat hier dan mee wordt bedoeld.

2 *Noot van de vertaler:*

De situatie lag in Nederland in de tweede helft van de negentiende eeuw weinig anders. Ook hier werkte een groot aantal vrouwen in de textielindustrie (ongeveer 40 % van alle arbeiders was vrouwelijk), terwijl daarnaast door vrouwen gewerkt werd in de kaarsen- en pijpenindustrie, de industrie van glas, porcelijn en aardewerk, steen- en dakpannenfabrieken, was- en strijkfabrieken, papierfabrieken, lompen sorteerderijen en levensmiddelenbedrijven. Over het algemeen kan worden gezegd, dat vrouwen vooral in die takken van de industrie

werkten, die een uitbreiding of voortzetting vormden van de huisindustrie. Het ging primair om ongeschoolde arbeid tegen zeer lage lonen. Voor literatuur zie men o.a. het werk van I. J. Brugmans; een zeer interessante 'case study' over de textielindustrie in Twente, waarin ook enige aandacht wordt geschonken aan de werkende vrouwen is *Fabrieken en Menschen* van A. Blonk (Enschede 1929).

Literatuur

- Benston, Margaret, *The Political Economy of Women's Liberation*, *Monthly Review*, 1969, vol. 21, no. 4, pp. 13-27.
- Censo Demografico, *VVIII Recenseamento Geral 1970*, Brazil.
- Chaney, Elsa M., *Women in Latin American Politics: The Case of Peru and Chile*. In: *Female and male in Latin America*, Ann Perscatello 1973, ed., Pittsburgh, Pa., University of Pittsburgh Press.
- Chaplin, David, *The Peruvian Industrial Labor Force*. Princeton, New Jersey 1967, Princeton University Press.
- Collver, O. Andrew and Eleanor Langlois, *The Female Labor Force in Metropolitan Areas: An International Comparison*. *Economic Development and Cultural Change*, 1962, 10, 4: 367-85.
- Dalla Costa, Mariarosa, *Women and the Subversion of the Community*. *Radical America*, 1972, vol. 6, no. 1, pp. 67-102.
- Deere, Carmen Diana, *The Division of Labor by Sex in Agriculture: Peasant Women's Subsistence Production on the Minifundios*. Ph. D. Research Essay Dept. of Agricultural Economics, University of California, Berkeley, 1975.
- Elú de Lenero, María del Carmen, *Data on Mexican Women in the Labor Force*, Personal Communication. 1975.
- Geertz, Clifford, *The Integrative Revolution: Primordial Sentiments and Civil Politics in the New States*. In: *Old Societies and New States*, C. Geertz, ed., New York 1963, The Free Press.
- Gintis, Herbert and Ralph Pochoda, *Economics in a Revolutionary Age*. In *Modern Political Economy*, James Weaver, ed. Boston 1973, Allyn and Bacon.
- Kinzer, Nora Scott, *Women Professionals in Buenos Aires*. In: *Female and Male in Latin America*, Ann Pescatello, ed., Pittsburgh, Pa: University of Pittsburgh Press, 1973.
- Larguía, Isabel and John Dumoulin, *Toward a Science of Women's Liberation*. *Women in Struggle NACLA*, 1973, vol. VI, no. 10, pp. 1-20.
- Pico, Isabel and Marcia Quintero, *Datos Básicos de la Mujer en la Fuerza Trabajadora en Puerto Rico*. Appendix to paper presented at S.S.R.C. conference on Feminine Perspectives in the Social Sciences in Latin America, Buenos Aires 1974, Argentina.
- Safa, Helen Icken, *The Female-Based Household and Marginal Labor in Latin America*. Paper presented at annual meeting of American Anthropological Association, Mexico City 1974, Mexico.
- Scott, Joan W., and Louise A. Tilly, *Women's Work and the Family in Nineteenth Century Europe*. *Comparative Studies in Society and History*, 1975, vol. 17, no. 1, pp. 36-64.
- Smuts, Robert W., *Women and Work in America*. New York 1971, Schocken Books.
- Zaretsky, Eli, *Socialism and Feminism III: Socialist Politics and the Family*, *Socialist Revolution*, no. 19, 1974, vol. 4, no. 1, pp. 83-98.